

V. ZÁVĚREČNÉ ÚVAHY

CHRONOLOGIE ČASNĚ SLOVANSKÉHO SÍDLIŠTĚ

Opory pro stanovení chronologie časně slovanského sídliště z Břeclavi-Pohanska jsou značně omezené, což je u většiny časně slovanských osad běžné. Spolehlivě datovatelný materiál téměř není k dispozici. U tzv. časně slovanské osady II troj-břítá železná šipka vlastně jen v kontextu s keramikou z obj. 28/LŠ dosvědčuje, že patří do období předvelkomoravského, zda ji však můžeme klást již do 6. století jako šipky z hr. 10 ze Smolína (TEJRAL 1976, 58) nebo až do 7.—8. století jako hrobové nálezy slovanskoavarské (ČILINSKÁ 1966, 186), nejsme schopni na základě samé šipky rozhodnout. Stejně i ocílka z obj. 26/LŠ pouze svým spolu-výskytem s časně slovanskou keramikou signalizuje, že by její typologické pří-znaky bylo možné vyložit jako derivát starších tvarů. Podstatně nadějnější oporu pro datování skýtají hřebeny, i když na nich založené chronologické závěry nutné musíme konfrontovat s relativně chronologickými vztahy keramických souborů. Ponecháme-li stranou skutečnost, že trojdílné jednostranné hřebeny s trojúhelníko-vitou bočnicí jsou uváděny nejen v souvislostech se stěhováním národů, ale i s mla-dohradištními českými nálezy (SLÁMA 1977, 163—167, obr. 39:22; 40:7), jakož i dlouhodobý výskyt dvoustranných trojdílných hřebenu, bude to opět keramika náplň, která v konkrétních případech rozhodne o časovém zařazení objektů, v nichž se vyskytly. Uvedené železné a kostěné předměty tedy samy o sobě jen velmi volně poutají tzv. osadu II k třetí čtvrtině I. tisíciletí n. l. Podobně je tomu i u tzv. osady I, kde dva chronologicky citlivější nálezy — železná háčkovitá ostruha a matrice na lisování hvězdicovitých závěsků — nasvědčují osídlení jejího areálu v rozmezí 6.—8. století, ale skutečnost, že se našly mimo objekty, nedovoluje využít je pro datování jednotlivých objektů a nálezových horizontů. Může to být pouze keramika a její typologickotechnologické skupiny, které pevněji zakotví popisované naleziště v rámci inkriminovaných staletí.

J. ZEMAN (1966, 188—189; týž 1968, 672; týž 1976, 210) dospěl na základě studia nálezových celků se starší slovanskou keramikou k závěru, že ji lze rozčlenit do tří časových horizontů (I. horizont s nezdobenou v ruce robenou keramikou; II. horizont se smíšenou, tj. nezdobenou lepenou a zdobenou obtáčenou kerami-kou; III. horizont s pouze zdobenou obtáčenou keramikou), které představují relativně chronologické stupně staršího slovanského osídlení na našem území. Pro prvé dva horizonty se ustálil název časně slovanský (EISNER 1966, 139; PLEINEROVÁ-ZEMAN 1970, 722), třetímu horizontu se ponechává tradiční označení starohradištní (BUBENÍK 1972, 383; PLEINEROVÁ 1975, 247). Rozbor nálezových celků se starší slovanskou keramikou v areálu velmožského dvorce na Pohansku (tzv. časně slovanská osada I) potvrdil existenci těchto tří nálezových horizontů a chronologických stupňů i na této lokalitě (DOSTÁL 1975, 136—137).

V zásadě lze říci, že uvedené tři náleзовé horizonty lze zachytit i v tzv. časné slovanské osadě II na Pohansku. Praktická aplikace tohoto poznatku na jednotlivé sídlištní objekty naráží však na specifické problémy. Přestože keramika patří k nejmasovějším nálezům, není jí co do množství a zejména kvality v náleзовých celcích tolik, aby mohla vydat plnohodnotné svědectví. Jen při letném pohledu na přehled VI vidíme, že většinu tvoří nezdobené střepy, o nichž nevíme, zda pocházejí z nádob zdobených či nezdobených; stejně je tomu i u den a též u značné části okrajů. Tím se v řadě případů vytrácí základní kritérium, totiž představa o skutečném procentuálním zastoupení zdobené keramiky v jednotlivých náleзовých celcích a možnost objektivního posouzení technologické úrovně výzdoby v rámci jednotlivých objektů. Je-li počet střepů v objektu celkově malý, nemůžeme rozhodnout, zda ojedinělý zdobený střípek je náhodnou intruzí do staršího objektu nebo prokazuje jeho příslušnost k II. nebo konce III. náleзовému horizontu. Konkrétně lze konstatovat, že ze 34 hodnocených objektů z tzv. časné slovanské osady II má polovina buď vůbec velmi malé množství keramiky nebo aspoň malé množství střepů vhodných pro analýzu (obj. 6, 6a, 11, 12, 22, 23/V-XIV, 31, 31a, 43a, 48, 66, 68, 70, 72/LŠ, 111, 116, 117/SP). V dalších 17 objektech (obj. 1, 3/V-XII, 3-4/V-III, 4, 5, 17, 18, 19/V-XIV, 25, 26, 28, 40, 50, 63, 69/LŠ, 103, 104/SP) je počet nálezů příznivější nebo jde o nálezy mimořádně výrazné jako celé nádoby, větší okrajové části apod. S přihlédnutím k těmto okolnostem se můžeme pokusit přiřadit jednotlivé objekty s větší či menší pravděpodobností k příslušným náleзовým horizontům.

I. horizont — starší časné slovanský, s nezdobenou v ruce robenou keramikou — reprezentuje bezpečně obj. 1/V-XII, 3-4/V-III, 40, 43a/LŠ, 103/SP. Velmi pravděpodobně k němu patří i obj. 4/V-XIV, v němž byly sice střepy ze zdobené nádoby *obr. 16:1*, jejíž větší část se nacházela ve fragmentech nad sousedním objektem 6/V-XIV; poněvadž obj. 4/V-XIV byl částečně narušen a dostaly se do něho i střepy velkomoravské, není vyloučeno, že časné slovanské zdobené fragmenty do něho zapadly až při tomto zásahu. Ostatně profilace této nádoby i její výzdoba mají velmi starobylý vzhled. S jistou pravděpodobností lze k nejstaršímu horizontu přiřadit i obj. 5/V-XIV, v němž mohou být dva zdobené střepy náhodnou intruzí, k níž mohlo dojít při budování opevnění hradiska, pod jehož čelní zdí obj. 5/V-XIV ležel. Může sem patřit i obj. 111/SP, v němž se našla jen spodní část nezdobeného hrnce.

II. horizont — mladší časné slovanský, se smíšenou, tj. nezdobenou i zdobenou obtáčenou keramikou — zahrnuje obj. 3/V-XII, 25, 26, 28, 50/LŠ, 104/SP. Z objektů s malým množstvím inventáře sem zřejmě dle keramiky patří obj. 6, 6a/V-XIV a 116/SP. Dle souvislosti s jednotlivými uskupeními časné slovanských objektů náleží k II. horizontu obilnice 23/V-XIV, která tvoří řadu s obilnicí 5/V-XIV a 6a/V-XIV, a dále obilnice 31a, 70, 72/LŠ, které spolu s obilnicí 75/LŠ, narušenou velkomoravským objektem 38/LŠ, vytváří výraznou skupinu ležící v oblouku tvořeném obydlími 25, 28, 50/LŠ, patřícími nesporně k II. horizontu. S jistou pravděpodobností lze k II. horizontu přiřadit i obj. 17, 18, 19/V-XIV, které spolu zřejmě souvisejí a výzdoba jejich keramiky má neumělý starobylý ráz.

III. horizont — starohradištní, s obtáčenou podunajskou keramikou se zručně rytou výzdobou — představují obj. 11/V-XIV, 48, 63, 66, 68, 69/LŠ. I když ve většině těchto objektů není keramiky mnoho, její převážná část je vý-

razně tenkostěnnější a lépe vypálená, okraje jsou převážně kuželovitě seříznuté, výzdoba je provedena velmi zručně, i když někdy nedbale na rotující nádobě, vlnice jsou někdy zadržávané a mají sklon vlevo.

Mimo náleзовé horizonty zůstaly jen obj. 12, 22/V-XIV a 117/SP, které obsahují jen nevýrazný materiál. Není ovšem sporu o tom, že patří do předvelkomoravského období. Objekty 22/V-XIV a 117/SP jsou totiž překryty opevněním hradiska, které s největší pravděpodobností vzniklo na přelomu 8.—9. století (DOSTÁL 1977/78, 130), a obj. 12/V-XIV ležel pod neporušenou pražnicí, zhotovenou někdy v první polovině 9. století v době existence hradby; též jeho těsná blízkost u dalších zahloubených časně slovanských objektů činí jeho současnost s nimi téměř jistou. Není vyloučeno, že i další objekty ležící pod velkomoravskou hradbou (obdélníkovité jámy č. 20, 21, 25 a kúlový objekt s ohništěm č. 24 v řezu valem XIV/1975, obdélníkovitá jáma 8 v řezu valem III/1965) byly časně slovanské; poněvadž z nich však nebyl získán žádný archeologický materiál, nebyly do tohoto pojednání zahrnuty.

Absolutní datování uvedených náleзовých horizontů vytvořených na základě keramiky můžeme opřít jen o kombinované svědectví ojedinělých nekeramických nálezů. Poněvadž jich většina souvisí jen s II. horizontem, můžeme se pokusit pouze o jeho přímou dataci, zatímco chronologii I. a III. horizontu můžeme jen nepřímou odvodit. Zejména důležité je svědectví jednostranného trojdílného hřebene z obj. 6a. Jak vyplynulo z analýzy, patří tyto hřebeny převážně do první poloviny 6. století. V obj. 6a je ovšem jen fragment hřebene, a proto neudivuje, že jej nacházíme v celku se smíšenou keramikou, který bychom mohli s největší pravděpodobností datovat do druhé poloviny 6. století. Do stejné doby zřejmě patří i dvoustranný trojdílný hřeben z obj. 50/LŠ, obsahujícího rovněž smíšenou keramikou, mezi níž má výrazný podíl nezdobená, jak v ruce robená tak obtáčená keramika. Máme tedy indicie, že II. horizont se smíšenou keramikou existuje velmi pravděpodobně již v druhé polovině 6. století aniž se můžeme na základě materiálu z objektů s ním souvisejících vyjádřit, jak hluboko zasahoval do 7. století. Aproximativně horní časovou hranici tohoto horizontu naznačuje úvaha D. BIALEKOVÉ (1968, 625) o konci výskytu pražského typu, který ztotožňuje s nástupem lité bronzové industrie a žluté keramiky na slovanskoavarských pohřebištích, tj. s počátkem druhé poloviny nebo poslední třetiny 7. století.

I. horizont s lepenou nezdobenou keramikou můžeme datovat jen nepřímou ve vztahu k II. horizontu, a to do doby těsně předcházející, tedy maximálně do první poloviny 6. století, spíše blíže k samé polovině. Plyne to i z toho, že objekty obou horizontů na sebe plynule navazují a částečně se prolínají aniž se porušují. Přejchod mezi I. a II. horizontem musel proběhnout v rozmezí trvání jedné lidské generace. O počátcích I. horizontu zdejší materiál nepodává žádnou informaci.

III. horizont s dokonaleji obtáčenou a zdobenou keramikou nemůžeme absolutně bezpečněji datovat. Předpoklad návaznosti a částečného překrývání s II. horizontem je logický, poněvadž však nemáme bezpečnou oporu pro datování konce II. horizontu, nemůžeme ani počátek III. horizontu bezpečněji fixovat. Nebude to asi ani možné, neboť zavádění a zdokonalování obtáčené zdobené keramiky a dokonalejších forem hrncířského kruhu nebylo rovnoměrné a přímočaré a měnilo se podle geografické polohy nalezišť a snad i podle jednotlivých domácností (DOSTÁL 1975, 139—140). Objekty III. horizontu v tzv. osadě II netvoří na rozdíl od objektů předcházejících horizontů výraznou skupinu a nelze prokázat

jejich časovou návaznost na objekty II. horizontu. Zdá se, že mezi II. a III. horizontem došlo k jistému časovému hiátu v osídlení. Z teoretického hlediska nelze vylučovat počátky III. horizontu již v 7. století. Jistou indicii pro stanovení konce III. horizontu skýtá obj. 11/V-XIV, který byl porušen velkomoravskou zemnicí 10/V-XIV s depotem železných předmětů, která byla vybudována v době existence opevnění hradiska a zanikla s ním současně někdy kolem poloviny 9. století (DOSTÁL 1977/78, 130). Objekt 11/V-XIV musel být porušen zemnicí 10/V-XIV už jako zaniklý. Jestliže hradba, u níž byl vybudován obj. 10/V-XIV, vznikla s největší pravděpodobností na počátku 9. století nebo na přelomu 8.—9. století, pak zánik obj. 11/V-XIV můžeme klást nejpozději do této doby. To je též doba vyznívání keramiky III. horizontu.

Prozkoumaná větší část tzv. osady II byla vybudována nepříliš dlouho před polovinou 6. století a fungovala i v jeho druhé polovině. Nedá se vyloučit, že zasahovala i do 7. století, avšak vzhledem k časové spjatosti objektů I. a II. horizontu a k dvaceti- až pětadvacetileté trvanlivosti obytných objektů nelze jít příliš vysoko. Jestliže se totiž pro Čechy nepředpokládá, že by celky s čistě nezdobenou keramikou mohly přežívat do 7. století (ZEMAN 1976, 211), tím více to platí pro jiho-východní Moravu související s Podunajím, odkud se záhy šířila znalost obtáčení a zdobení keramiky. Zde patrně již v druhé polovině 6. století byly celky s nezdobenou keramikou vzácností. Po zániku nejstarších objektů došlo v prozkoumané části osady k přerušení osídlení a teprve podstatně později sem zasáhly objekty pozdější sídlištní fáze, nejspíše z druhé poloviny 8. století. V dosud neprozkoumaných částech osady, jak již bylo naznačeno (str. 37), mohly přirozeně existovat objekty, které uvedenou časovou mezeru zaplnily.

Pokud jde o datování tzv. osady I, je dnes nutné uvést proti původní publikaci určitá zpřesnění, i když její datování zůstává nadále mnohem problematictější než je tomu u tzv. osady II. Z tzv. osady I byl zachycen jen okraj porušený nadto intenzivní velkomoravskou stavební činností. Jsou v ní rovněž zastoupeny tři keramické horizonty, avšak v poněkud jiných početních relacích než v tzv. osadě II a z toho plynou i jisté posuny v chronologii. Horizont nezdobené v ruce lepené keramiky (I. časně slovanský) zastoupený objekty 72, 75, 79/VD se soustřeďuje na severním okraji plochy prokopané v areálu dvorce. Jsou tedy součástí staršího uskupení osady, obdobné tomu, jaké bylo zachyceno v osadě II (obj. 1/V-XII, 111/SP, 103/SP a další). Jestliže původní datace spodní hranice tohoto horizontu byla kladena podle J. ZEMANA do první poloviny 6. století s předpokladem, že na Moravě a na Slovensku mohla sahat ještě níže (ZEMAN 1966, 188—189), jeví se mi dnes tato skutečnost potvrzena přímo. Střep vytáčený z jemně plavené šedé hlíny v obj. 72/VD (*tab. XVIII:4, 4a*) patří zřejmě k okruhu keramiky zjištěné ve Velkých Němčicích, která přísluší ještě předlangobardské fázi stěhování národů z druhé poloviny 5. století a z přelomu 5.—6. století (PEŠKAŘ 1983, 175—223; TEJRAL 1982, 13—14). I když můžeme u ojedinelého střepu počítat s jistou retardací, je i ostatní materiál z obj. 72/VD skutečně starobylý, takže o jeho zařazení do první poloviny 6. století, ne-li na přelom 5.—6. století není třeba pochybovat. V této souvislosti lze připomenout, že i ve Staré Břeclavi byl v těsné blízkosti časně slovanského pohřebiště objeven v roce 1963 kostrový hrob s vytáčenou dvoukónickou nádobkou s vleštovaným výzdobným pásem, patřící zřejmě k podunajskému germánskému proudu stěhování národů z druhé poloviny 5. a počátku 6. století (DOSTÁL 1968, 16, *tab. X:3*; TEJRAL 1982, 200, *tab. XVIII:7*).

Nelze vyloučit, že tam docházelo k soužití germánských a slovanských osadníků.

U horizontu se smíšenou keramikou (II. časně slovanský) znovu podtrhuji nutnost obezřetného postupu při přiřazování jednotlivých objektů do jeho rámce; příčiny jsem objasnil dříve (DOSTÁL 1975, 136—137). Z objektů tzv. osady I označených za charakteristické reprezentanty tohoto horizontu (obj. 2, 36a, 73, 119, 120/VD) bych vyřadil obj. 36a/VD s miskou slezského typu, který podle výskytu tohoto předmětu patří spíše až třetímu — starohradištnímu horizontu. Jinak na navržené dataci smíšeného horizontu s počátky v 2. polovině 6. století a s těžištěm v 7. století, především v jeho prvních dvou třetinách sotva lze co měnit, neboť se neobjevila ani nová fakta ani nová hlediska.

Pokud jde o III. horizont (starohradištní) s pouze obtáčenou a zdobenou podunajskou keramikou z tzv. osady I, dopustil jsem se v původní publikaci terminologické nepřesnosti v tom smyslu, že jsem ji neúmyslně (při řešení otázek velkomoravského velmožského dvorce, při němž jsem se snažil odlišit starší materiál) zařadil mezi časně slovanskou, jak na to upozornil J. BUBENÍK (1979, 151). Terminologickou nepřesnost jsem odstranil ve své pozdější práci dokončené v roce 1978 (DOSTÁL 1982, 41—44), obsahově jsem však nebyl v rozporu s J. BUBENÍKEM ani s J. ZEMANEM, neboť již ve své dřívější práci jsem mluvil o nezdobené a zdobené časně slovanské keramice, pod niž zahrnuji i to, co někteří badatelé označovali za zdobený pražský typ; používání tohoto termínu odmítám i nyní. Zdá se dále, že většina starších objektů (předvelkomoravských) v areálu dvorce obsahuje téměř výlučně obtáčenou a zručně zdobenou podunajskou keramikou a patří tudíž starohradištnímu období sklonku 7. a 8. století. Doklad toho spatřuji v tom, že nejvýraznější objekty tohoto horizontu jsou rozmístěny vějířovitě na obvodu plochy zasažené předvelkomoravským osídlením: je to obj. 47/VD s železnými kotli náležejícími 8. století a dále obj. 5, 61, 85/VD s velmi vyspělou keramikou. Tím by se vysvětlovalo, proč v tzv. osadě II je III. horizont zastoupen jen nepatrně a jeví se tam jistý hiát v osídlení mezi II. a III. horizontem. Objekty nejmladšího horizontu zřejmě ležely na ploše mezi oběma zkoumanými úseky a na jižním okraji předvelkomoravského osídlení v areálu dvorce.

EKONOMICKÁ PROBLEMATIKA

Časně slovanská osada na Pohansku leží v nadmořské výšce 156—157 m, na mírné terénní vlně v údolní aluviální nivě řeky Dyje tvořené jílovitými, hlinitými a písčitými naplaveninami a usazeninami různě kombinovanými, na nichž se místy zachoval původní lužní les s dominantou dubových porostů, který je typický pro nejúrodnější půdy. Vegetační období s průměrnou teplotou 14—16 °C (roční průměrná teplota činí 9,5 °C) je zde dlouhé kolem 180 dní (od dubna do října). Průměrné roční srážky činí 533 mm a roční délka slunečního svitu dosahuje 2000 hodin (FOLTÁNOVÁ 1969, 35—40; ŠMARTA 1969, 49—50). Geografické, pedologické a podnební podmínky zdejšího časně slovanského osídlení jsou shodné jako v Čechách (ZEMAN 1976, 167—170); i tam sídlili nejstarší slovanští zemědělci na nejúrodnějších půdách, s nejdelším vegetačním obdobím, s nejvyššími průměrnými teplotami a s nejnižšími srážkami. Již tato skutečnost svědčí o tom, že ekonomickou bází časně slovanského osídlení bylo zemědělství a chov dobytka.

Přímých dokladů o pěstování zemědělství bylo získáno poměrně málo. Jsou to především jámy na skladování obilí — obilnice, zlomky pražnic a žernovu. Při botanickém rozboru mazanice a zlomků pražnic z obj. 2, 15, 16, 18, 26, 36/VD z tzv. časně slovanské osady I zjistil doc. dr. F. KÜHN, CSc obilky, osiny, plevy, stébla a větvena klasů pšenice obecné, pšenice dvouzrnky, ječmene, ovsa, žita, z plevelů pak pcháč polní, merlík bílý, bér zelený, bér sivý a bedrník obecný. Z toho plyne, že možnosti získávání dalších poznatků o úrovni slovanského zemědělství jsou ještě otevřené.

Jestliže zlomky pražnic a žernovu poukazují pouze v obecné rovině na skutečnost, že v osadě se sušilo, případně pražilo a mlelo obilí a z mouky se pekl chléb nebo jiné pečivo, vypovídací možnosti obilnic jsou mnohem širší. Celkem se v tzv. osadě II prozkoumalo 8 obilnic, připočteme-li k jámám s časně slovanským materiálem i jámu 75/LŠ porušenu velkomoravským objektem s ohledem na to, že na Pohansku se obilnice důsledně váží jen s předvelkomoravským obdobím. Čtyři z těchto obilnic souvisely se skupinou tří obydlí v západní části výkopu, tři obilnice se vázaly na skupinu dvou obydlí a tři hospodářských staveb v severovýchodní části výkopu, jedna ležela opodál, na okraji větší neprozkoumané plochy valu. Tvořily tedy jakousi zásobárnu pro dvě ekonomické jednotky, které na sebe časově navazovaly. Typické je uspořádání v řadě západovýchodního směru. Jak již bylo konstatováno, jsou všechny obilnice z Pohanska malé (hl 70—95 cm, p 90—120 cm) a jejich užitková skladovací část vykazuje v podstatě dvě základní varianty o rozměrech os 50/60 a 100/120 cm, což znamená, že jejich obsah kolísá mezi 2,6—4,5 hektolitru, odečteme-li vnitřní slaměnou izolaci, tedy asi 1,7 až 3,2 hektolitru. Obsah obou základních rozměrových variant je tedy zhruba v poměru 1:2. V témže poměru je i celkový obsah obilnic u dvou zachycených ekonomických jednotek. U starší s pražským typem a s dvěma obydlími (obj. 1/V-XII, 111/SP) činil obsah obilnic (obj. 5, 6, 23/V-XIV; jedna menší, dvě větší) okolo 7 hl, u mladší se smíšenou keramikou s třemi obydlími (obj. 25, 28, 50/LŠ) dosahoval obsah obilnic (3 větší, 1 menší; obj. 31a, 70, 72, 75/LŠ) téměř 12 hl. Podobně i v tzv. časně slovanské osadě I byly ze čtyřech obilnic dvě větší a dvě menší (obj. 1, 15, 27, 64/VD) a měly celkový obsah asi 10 hl. Při tom dvě z nich ležely blízko u sebe (obj. 1, 27/VD) a není vyloučeno, že i jámy 10 a 28/VD byly deformovanými obilnicemi; pak by tam šlo o čtyři obilnice ležící téměř v řadě vedle sebe.

Pozoruhodné poznatky vyplývají z pozorování obsahu časně slovanských obilnic z Pohanska s normami roční spotřeby člověka a k tomu nezbytné velikosti výsevu a plochy obdělávaných polí. Roční spotřeba obilí u dospělé osoby činí podle I. PLEINEROVÉ (1975, 94) 200—350 litrů obilovin, což se kryje s normou uváděnou O. M. PRICHODNJUKEM (1975, 62) — 200 kg, tj. 250—290 litrů. Též v novější práci (E. NEUSTUPNÉHO a Z. DVOŘÁKA (1983, 251, 253) se předpokládá roční spotřeba člověka 200 kg obilovin. Poněkud vyšší spotřebu — kolem 400 litrů — uvádí J. KUDRNÁČ (1958b, 485—486; týž 1962, 694; týž 1970a, 157). Též odhad velikosti výsevu na 1 ha kolísá: zatímco O. M. PRICHODNJUK uvádí 130—160 kg, tj. 160—200 litrů, J. KUDRNÁČ počítá s 350 litry. Kdybychom brali v potaz nejnižší údaje, pak by větší obilnice o obsahu 3,2—3,5 hl stačily obsáhnout obilí potřebné k roční výživě jednoho člověka i k výsevu umožňujícímu reprodukci tohoto množství. Pokud bychom se přidržovali norem vyšších, pak by větší obilnice stačila k roční výživě jednoho člověka

a menší obilnice (obsah 1,7 hl) k výsevu nutnému k reprodukci tohoto množství obilí. Pokud bychom hodnotili obsah obilnic ve vztahu k nutnému výsevku na 1 ha, pak by opět k němu stačila menší obilnice, kdybychom se řídili nižšími normami, nebo větší obilnice, pokud bychom respektovali vyšší normy. Bereme-li v úvahu celkový obsah obilnic u jednotlivých uskupení, pak by u staršího stačil k osetí 2—3,5 ha, u mladšího k osetí 3,5—6 ha (diference odlišují minimální a maximální normu). Obsah zmíněných obilnic z tzv. osady I by stačil na osetí 3—5 ha. Počítáme-li s překladovým dvoupolním systémem, pak celkově obhospodařovaná plocha, z níž polovina ležela úhorem, by kolísala ve starším období mezi 4—7 ha, v mladším období mezi 7—12 ha, u tzv. osady I mezi 6—10 ha. To jsou plochy, které by se v areálu Pohanska snadno našly, uvážíme-li zejména, že je nelze počítat, nýbrž že jde o postupně se rozšiřující výměru obdělávaných ploch, s níž přirozeně musíme počítat v souvislosti se vzrůstající hustotou osídlení.

Nicméně přístup k řešení naznačené paleoekonomické problematiky jen z hlediska obsahu obilnic, zejména není-li vykopána celá osada, by byl jednostranný a je třeba využít i jiná hlediska. Vyjdeme-li z předpokladu, že v jednom obydlí žila asi šestičlenná rodina s denní spotřebou 3,25 litru obilovin, odstupňovanou podle stáří a výkonnosti jejích členů, pak tato rodina spotřebovala ročně asi 12 hektolitrů obilí (PLEINEROVÁ 1975, 59). To je množství, které se shoduje s celkovým obsahem obilnic v mladším uskupení tzv. osady II a s obsahem všech obilnic zjištěných v tzv. osadě I. Avšak ve starším uskupení tzv. osady II jsou dvě obydlí v mladším tři, což by odpovídalo dvěma až třem rodinám s 12 a 18 příslušník, s nezbytnou spotřebou 24 a 36 hl ročně. V obilnicích příslušných k jednotlivým uskupením však mohlo být jen 7 a 12 hl obilí. Počítáme-li s trojnásobnými výnosy, je to přibližně ono množství obilí, které by bylo třeba vyset, aby se kryla roční spotřeba rodin obou sídlištních uskupení. To znamená, že v obilnicích bylo patrně skladováno jen obilí pro setbu, kdežto obilí pro spotřebu bylo deponováno jinde, zřejmě v povrchových sýpkách.

V duchu propočtů I. PLEINEROVÉ musela mít šestičlenná rodina v časně slovanském období roční zásobu obilí určenou ke stravě a výsevu asi 16 hl, kterou bylo možné sklidit z osetého pole o rozloze asi 1,6 ha; při dvoupolním systému musela mít rodina k dispozici dvojnásobek obhospodařované plochy (3,2 ha), neboť polovina ležela úhorem. Kudrnáčův odhad osevní a celkově obhospodařované plochy šestičlennou rodinou dospělých by vyšel vyšší — 3,3 a 5,25 ha; pokud by však tyto hodnoty byly sníženy na dvě třetiny vzhledem k tomu, že v rodině převažovaly děti s menší spotřebou, přiblížily by se požadavky na plošnou výměru osévané a obhospodařované plochy (2,6 a 3,5 ha) odhadům udávaným Pleinerovou a Prichodnjukem, který předpokládá osevní plochu pro výživu rodiny v rozloze 1,8 ha a celkově obhospodařovanou plochu při pravděpodobném dvoupolním systému 3,6 ha (PRICHODNJUK 1975, 62). To znamená, že v tzv. časně slovanské osadě II na Pohansku by dvě rodiny ve starší fázi obhospodařovaly asi 6—7 ha, která se v mladší fázi rozrostla při hospodaření tří rodin na 9—11 ha. Dospěli jsme tedy z jiného východiska k přibližně stejným závěrům o rozloze obdělávaných polností jak bylo uvedeno výše.

V novější práci o výživě pravěkých zemědělců pokládají E. NEUSTUPNÝ a Z. DVOŘÁK (1983, 237) předpoklad o existenci šestičlenných rodin za nerealistický, neboť by mimo jiné znamenal ztisícinásobení počtu obyvatelstva během stalet, k čemuž nikde nedošlo. Průměrné rodiny byly zřejmě tří- až čtyřčlenné a jen

ojediněle vícečlenné. Na tuto velikost základních rodin ukázal i demografický rozbor pravěkých a raně středověkých pohřebišť provedený E. NEUSTUPNÝM (1983, 33). Také B. SASSOVÁ (1982, 264) dospěla na základě sociálněhistorického rozboru darovacích listin 11.—12. století k závěru, že v Čechách té doby sestávaly rodiny nejčastěji ze 4 osob, ale velmi početné byly i rodiny tří- nebo pětičlenné; více jak šestičlenné rodiny sotva existovaly. Bude tedy správné předpokládat menší početnost časně slovanských rodin a počítat spíše se stacionárností nebo jen s nevelkým nárůstem časně slovanské společnosti. E. NEUSTUPNÝ a Z. DVOŘÁK (1983, 251—252) dospívají též k závěru, že průměrná rodina spotřebovala ročně 600—800 kg obilí (v každém případě méně než 1 tunu), které mohlo být i při velmi nepříznivých podmínkách (při výnosu 6 q z 1 ha, tj. narostla-li 2 zrna z jednoho) vyprodukováno na 2—2,7 ha obdělávané plochy. To znamená, že naše původní dohady o velikosti obdělávaných a obhospodařovaných ploch v areálu Pohanska není třeba v zásadě měnit, i když je pravděpodobné, že stačily spíše menší plochy.

Druhé odvětví hlavní výrobní činnosti obyvatel časně slovanské osady na Pohansku — chov dobytka — je přesvědčivě doložen nálezy zvířecích kostí představujících hned po keramice největší množství sídlištních nálezů (srov. přehled V a VI). Jde o kuchyňský odpad, tzn. že zvířecí maso bylo konzumováno a významně tak doplňovalo výživovou základnu. Převážná většina kostí (97 %) pochází z domácích zvířat, pouze 2,3 % kostí jsou z divoce žijící zvěře a ryb. Hovězí dobytek, ovce a kozy kromě toho poskytovaly mléko představující pravidelný zdroj potravy. Domácí zvířata též hrála úlohu v rozvoji zemědělství: spásala a hnojila úhory a hovězí dobytek byl používán jako tažná síla při obdělávání polí.

Druhové složení domácích zvířat z tzv. osady II (kosti určil MVDr. Z. KRATOCHVÍL, CSc) se značně blíží poměrům zjištěným na jiných časně slovanských lokalitách u nás i v zahraničí. Není vyloučeno, že menší odchylka je způsobena jen nižším procentem určitelných kostí z celkem získaného množství. Druhové zastoupení zvířecích kostí z tzv. osady I na Pohansku, kde procento určených kostí je příznivější, a přirozeně i zprůměrované hodnoty z obou osad na Pohansku, se ještě více shodují se situací na nalezištích, kde procento zastoupení jednotlivých druhů je stanoveno z několikanásobně větších počtů kostí (srov. přehled VII). Ukazuje se výrazná převaha hovězího dobytka, načež následuje prase domácí a pak ovce a kozy, jichž je na Pohansku méně než na jiných časně slovanských lokalitách. Ve větším procentu je tu zastoupen kuň a dosti je i drůbeže, což však může být věc náhody vyplývající z malých počtů nálezů. Úplně chybí kosti psa. V hlavních rysech je však složení stáda z Pohanska shodné s poměry na jiných časně slovanských lokalitách (HERRMANN 1979, 50).

Nápadná je změna v druhovém zastoupení domácích zvířat v areálu Pohanska mezi časně slovanským a velkomoravským obdobím (přehled VII), v němž výrazně stouplo procentuální zastoupení prasat, ovcí, koz a psů na úkor hovězího dobytka. Zda tato změna ve složení domácího zvířectva je způsobena časovým odstupem od doby expanze Slovanů a s přechodem k usedlému způsobu života nebo zdokonalením zemědělské výroby a vzrůstem jejího významu proti chovu dobytka, růstem rentability chovu drobnějších nenáročných druhů zvířat, nemůžeme zatím jednoznačně rozhodnout. Srovnávací vzorek z 9. století totiž pochází z velmožského dvorce na Pohansku, kde si nemůžeme být jisti, zda kosti tam konzumovaných zvířat pocházejí z místního chovu při dvorci, nebo se tam dostaly

PŘEHLED VII

Zastoupení zvířecích druhů na časně slovanských nalezištích dle analýzy jejich kosterních pozůstatků

	Břeclav Pohansko Osada I		Břeclav Pohansko Osada II		Břeclav Pohansko Osada I+II		Dessau Mosigkau		Gorodok		Břez- no	Břeclav Pohansko Velkomoravský velmož. dvorec	
	Počet kostí	%	Počet kostí	%	Počet kostí	%	Počet kostí	%	Počet kostí	%	%	Počet kostí	%
Celkem	355	100	462	100	817	100	—	—	—	—	—	12 046	100
Neurčeno	158	44	263	56	421	51	—	—	—	—	—	2 242	25
Určeno	197	56	199	44	396	49	2 484	100	528	100	—	9 804	75
Hovězí dobytek	115	58	89	45	204	51	1 471	59	296	56	52	2 768	28
Prase domácí	46	23	73	36	119	30	619	25	81	15	22	4 494	46
Ovce -- koza	18	9,5	13	6,5	30	8	282	11	66	12	11	1 820	19
Kůň	2	1	9	5	11	3	23	1	50	10	2	150	1,5
Kur domácí	13	7	6	3	19	5	20	1	3	0,2	10	89	1
Pes domácí	—	—	—	—	—	—	9	0,3	3	0,2	2	263	3
Celkem domácích zvířat	1 994	98,5	190	95,5	384	97	2 424	98	499	94,5	98	9 584	98
Celkem divokých zvířat	3	1,5	9	4,5	12	2,3	56	2	29	5,5	2	179	2

jako dávky z bližšího či vzdálenějšího okolí. Bude tedy třeba vyčkat výsledků rozboru osteologického materiálu z řadové velkomoravské osady nebo aspoň velkomoravské sídlištní aglomerace z prostoru hradiska nebo předhradí Pohanska, pro nějž již byl získán materiál.

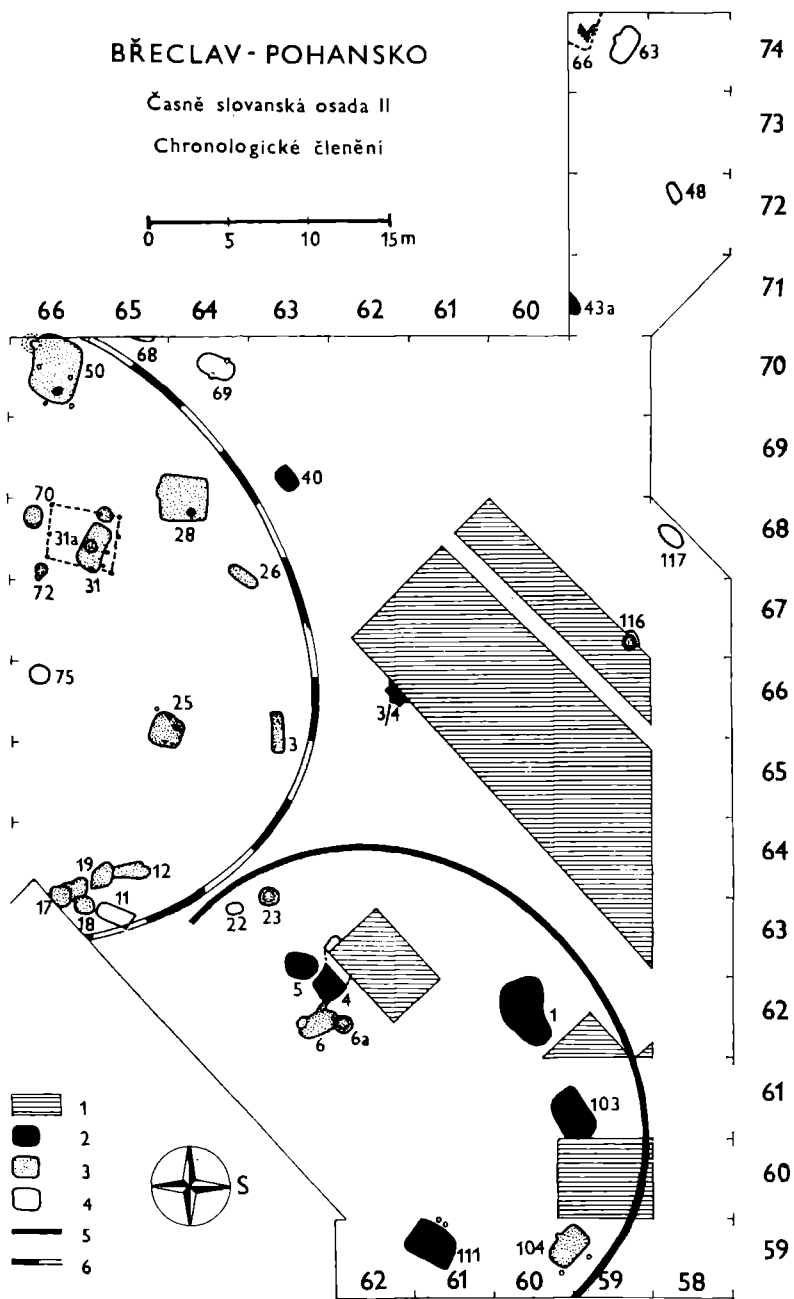
SPOLEČENSKÁ PROBLEMATIKA

V předcházejícím textu jsem se již několikrát zmínil, že v prozkoumané části tzv. časně slovanské osady II na Pohansku se jeví kromě několika nepravidelně rozhozených objektů dvě výrazná uskupení (*obr. 19*). Prvé v severovýchodní části výkopu má podkovovitý tvar tvořený dvěma obydlími (obj. 1/V-XII, 111/SP) a čtyřmi většími zahloubenými stavbami (obj. 4, 6/V-XIV, 103, 104/SP) a je doplněno třemi obilnicemi (obj. 5, 6a, 23/V-XIV) ležícími v řadě u východního okraje uskupení. Toto uskupení je zřejmě starší, protože obě obydlí, dvě hospodářské stavby a jedna obilnice obsahovaly jen nezdobenou keramiku pražského typu a jeho derivátů. V části objektů tohoto uskupení (obj. 6, 6a, 23/V-XIV, 104/SP) byla sice již keramika smíšená, to však nevylučuje, že byly v provozu v podstatě současně s ostatními, pouze jejich výplň se vytvořila o něco později. Svědčí to zároveň o časové návaznosti obou uskupení.

Druhé uskupení v západní části výkopu má obloukovitý tvar a tvoří jej tři obydlí (obj. 25, 28, 50/LŠ), povrchová hospodářská stavba kolem obj. 31/LŠ, šest jam (obj. 3/V-XII, 17—19, 26, 31/LŠ) a čtyři obilnice (obj. 31a, 70, 72, 75/LŠ) umístěné ve středu oblouku a tři z nich tvořily opět řadu západovýchodního směru jako v uskupení prvé. Všechny tyto objekty obsahovaly smíšenou keramiku a jak jsem naznačil v úvaze o datování, navazují časově na první uskupení.

Vzájemná poloha, hospodářské vybavení i inventář obou uskupení působí dojmem, že jde o obytně hospodářský komplex — dvůr — dvou generací jedné a téže sociální jednotky postupně se rozrůstající. P. DONAT ve své zevšeobecňující práci o domech, dvorech a vsích ve střední Evropě 7.—12. století, tedy v germánském a slovanském prostředí konstatuje, že u západních Slovanů nedochází až do 12. století k vytváření selských dvorů (1980, 130—131). Upozorňuje sice na názor J. HERRMANNNA, že od 9. století na některých hradištích mohlo dojít k parcelaci, nicméně zdůrazňuje, že zejména u časně slovanských sídlišť chybí navzájem oddělené dvory (1980, 126). V tom je mu třeba dát za pravdu, avšak náznak k vytváření dvorů, byť i neoplocených, se právě na Pohansku v popsáných uskupeních dosti výrazně projevil. Uvedený autor též shledává, že velikost slovanských osad je určována počtem obydlí, vedle nichž se nacházejí jen obilnice, zatímco další vedlejší stavby jako chlévy, stodoly, kůlny nebo dílny chybí (DONAT 1980, 74, 125). Časně slovanské sídliště na Pohansku, zejména tzv. osada II, ukazuje, že jsou tam i větší hospodářské stavby, o jejichž účelu se sice nemůžeme přesněji vyjádřit, ale je zřejmé, že jsou zakomponovány do půdorysných dispozic jednotlivých uskupení — dvorů.

Zbývá zodpovědět otázku jaké sociální jednotky používaly popsána uskupení objektů z Pohanska, předpokládáme-li, že v jednom malém obydlí bydlela rodina (BARAN 1972, 77). Archeologie tuto otázku zodpovědět nemůže, je však schopna nakupit jisté množství indicií, které dovolí uvažovat o některém ze společenských

Obr. 19. Břeclav-Pohansko. Tzv. časně slovanská osada II. Chronologické členění objektů a jejich skupin (dvorů). Vysvětlivky značek: 1 — neprokopaná plocha; 2 — časně slovanské objekty s nezdobenou keramikou; 3 — časně slovanské objekty se smíšenou keramikou; 4 — starohradištní objekty se zdobenou podunajskou keramikou; 5 — starší uskupení objektů s převážně nezdobenou keramikou; 6 — mladší uskupení objektů se smíšenou keramikou

útvárů z období přechodu prvobytně pospolného řádu ve feudalismus, rekonstruovaných na základě etnografických a historických pramenů.

Na základě skutečnosti, že obilnice byly při jednotlivých domech (rodinných obydlích), usoudila I. PLEINEROVÁ (1975, 109—110), že v časně slovanské osadě v Březně docházelo nejen k pravidelnému rozdělování sklizně, nýbrž i půdy, která byla obdělávána jednotlivými rodinami, jež měly ve své obilnici uskladněno jen osivo. Též doložené posuny osady pokládá za průvodní jev častějšího dělení půdy.

V tzv. časně slovanské osadě II na Pohansku je též doložen posun části osady (uskupení I a II), který by mohl být vyložen mimo jiné i rozdělováním půdy rodinám v rámci vyššího celku, na druhé straně však zjišťujeme, že obilnice s osivem jsou při každém sídlištním uskupení pohromadě, bez výrazné vazby na některé z obydlí, což by nasvědčovalo, že obyvatelé uskupení hospodařili společně. Nabízí se tedy výklad, že uskupení obydlí představovalo sídlo velkorodiny o 12—18 členech, avšak nacházející se již ve stadiu rozpadu, kdy všichni její členové už nežili pod jednou střechou velkého domu (PITTEROVÁ 1958), ale jednotlivé rodiny žily a stravovaly se ve vlastních malých chatách (BARAN 1972, 77; PRICHODNJUK 1975, 66). Takové skupině malých rodin, které vznikly rozpadem velkorodiny, odpovídá v etnografické literatuře termín *patronymie* (KOSVEN 1963a). V *patronymiích* se ještě po jistou dobu udržuje společná držba a obdělávání půdy, dokonce i společné vlastnictví skotu, časem se však nejen úroda, ale i skot a orná půda rozdělují jednotlivým rodinám při zachování hospodářské svépomoci. *Patronymie* tvoří buď celou nebo část osady, má svou samosprávu, společného předka, jméno, ideologické a právní vazby (KOSVEN 1953, 122—123). Ačkoliv vzniká v rámci patriarchálně rodového zřízení, je od samého počátku charakterizována rozpadem prvobytných principů a vznikáním soukromovlastnických vztahů (KOSVEN 1963a, 255) a v přežitkové formě se udržuje dlouho i v rámci třídní společnosti. Např. v Bulharsku lze zachytit proces přerůstání velkorodiny v *patronymie* a malé rodiny v etnografickém materiálu 19. a 20. století (FROLEC 1965), i když bulharská společnost je více než tisíciletí třídní.

Vrátíme-li se k poměrům 6.—7. století na Pohansku, pak lze na základě řečeného soudit, že představují-li jednotlivá uskupení objektů sídla *patronymií*, celá tamnější časně slovanská osada, jejíž rozsah zatím přesně neznáme, sestávala z několika *patronymií* tvořících sousedskou občinu. Ačkoliv obě uvedené formy společenské organizace se principiálně liší v tom smyslu, že *patronymie* vychází z rodových principů, kdežto sousedská občina vzniká v rané třídní etapě vývoje společnosti, přesto mohou existovat současně. Přežívání *patronymických* a patriarchálně velkorodinných prvků v rámci sousedských občin pokládá marxistická historiografie za běžný jev (GREKOV 1953, 74; TARNOVSKIJ 1954; MEJMAN-SKAZKIN 1960, 85; KOSVEN 1963a, 257; HAVLÍK 1961, 9). Tento stav společenských vztahů u Slovanů 6.—7. století na našem území plně odpovídá celkové charakteristice tohoto období označovaného někdy jako polopatriarchální-polofeudální (POULÍK 1957, 364).

Přihlédneme-li k uvedeným společenským a dříve zmíněným ekonomickým aspektům časně slovanského osídlení, nutně dospějeme vzhledem k potřebě značné plochy orné půdy a pastvin k závěru, že v areálu Pohanska mohla ve stejném období 6.—7. století existovat jen jedna sousedská občina a její osada. V časovém úseku tří staletí, z nichž máme k dispozici materiál, šlo ovšem vzhledem k posunům

zastavěné plochy o několik následných osad. Proto dosavadní označení osady I a II je nutno chápat jen pomocně, z hlediska postupu výzkumu, neboť v obou jsou zřejmě objekty současné a mohly tudíž patřit pouze různým velkorodinám, patronymiím a později snad již i malým rodinám téže sousedské občiny.

Sledování pozůstatků časně slovanského osídlení na břevclavském katastru (*obr. 1*), i když jde o jednotku pozdní a umělou, protaženou podél řeky Dyje v severojižním směru do délky 15 km a širokou místy necelý kilometr, jinde maximálně 5,5 km, naznačuje na jedné straně relativní nakupení časně slovanských osad — ovšem jen ve srovnání s jinými současnými katastry — na druhé straně ukazuje, že i mezi dosud zjištěnými osadami a jejich nezbytnými plužinami mohly zůstatvat značné plochy neosídlené a nevzdělávané. Pohansku nejbližší časně slovanská osada ve Štoglově jámě u Poštorné (NOVOTNÝ 1956) byla vzdálena vzdušnou čarou asi 2,5 km severozápadně a nacházela se na druhém břehu řeky Dyje. Jiné sídliště signalizované objemem žárového pohřebiště v trati Přední Čtvrtky u Staré Břeclavi (PODBORSKÝ 1961) se nachází asi 5 km severně od Pohanska a asi 3,5 km severovýchodně od Štoglovy jámy. Další časně slovanskou osadu prozrazuje žárové pohřebiště v lese Trnava (POULÍK 1948/50, 32—37) ležící od Pohanska jihojihovýchodně ve vzdálenosti asi 6 km. I když uvedené časně slovanské osady (*obr. 1*) se patrně ve všech svých vývojových fázích zcela nekryly, je velmi pravděpodobné, že aspoň po jistou dobu byly současné. Vycházíme-li z toho, že osady byly nevelké a že vedle orné půdy zaujímající kolem 50—60 ha jejich celé hospodářské zázemí představovalo prostor o průměru 1,5 km, tj. kolem 180 ha (PLEINEROVÁ 1975, 18—20), mohli bychom mezi Pohanskem a krajními nalezišti v severojižním směru předpokládat ještě nejméně dvě osady i při ponechání značného území neosídleného a neobhospodařovaného. Zda se tyto osady seskupovaly ve větší společenské jednotky, jak o tom uvažují polští archeologové (PODWIŃSKA 1971) nevíme, je to však pravděpodobné. Sotva ovšem mohlo jít o patronymie v tom smyslu jak v duchu názorů Kosvenových (1963b, 99) interpretuje I. P. RUSANOVA skupiny drobných sídlišť s keramikou pražského typu na řece Těřeve, vzdálených navzájem 5—7 km (RUSANOVA 1976, 49). Mohla-li taková situace přezívat v oblasti slovanské pravlasti, sotva ji můžeme předpokládat u Slovanů usazujících se v nových historických sídlech, kde musel v důsledku překonaných pohybů a styku s aborigeny nutně převládat teritoriální princip v organizaci společnosti.

